

KONTEKSTY LITERATUROZNAWCZE I HISTORYCZNE

Konrad Kazimierz Szamryk
Uniwersytet w Białymstoku

LWOWSKI RĘKOPIS ROŚLIN POTRZEBNYCH KRZYSZTOFA KLUKA

Badania naukowe poświęcone biografii i spuściznie ks. Krzysztofa Kluka (1739-1796), podlaskiego kaznodziei i przyrodnika, autora poradników i podręczników z zakresu botaniki, zoologii i mineralogii, a także współpracownika KEN, cieszą się od wielu lat sporą popularnością i zainteresowaniem kolejnych pokoleń badaczy¹. Kluk doczekał się kilku sesji naukowych (w latach: 1973, 1989, 1996, 1999, 2009, 2011). Nieprzerwanie, chociażby tylko w ostatnich latach, ukazywały się rozmaite opracowania poświęcone działalności oświeceniowego przyrodnika, opisujące albo nowe szczegóły z życia ciechanowieckiego księdza naukowca, albo ukazujące jego dzieła w nowych perspektywach interpretacyjnych². Zainteresowanie badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe przyczyniło się do powstania artykułów i monografii poświęconych zagadnieniom dotychczas omijanym lub tylko sygnalizowanym w perspektywie badań nad sylwetką i dorobkiem Kluka. Szczególnie warto odnotować nową biografię Kluka autorstwa Zbigniewa Wójcika³ oraz serie artykułów poświęconych zagadnieniom języka podlaskiego proboszcza⁴.

---

¹ Niniejszy artykuł ukazał się również w „Kijowskich Studiach Polonistycznych” t. 26, 2015.

² Zob. Tomaszewski, Wolk, Wójcik, *Pokłosie sesji naukowej „Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę”*, w: *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swą epokę*, Ciechanowiec 2011, s. 319-324.

³ Z. Wójcik, *Ksiądz Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczyony*, Ciechanowiec 2012.

⁴ Zob. I. Maryniakowa, *Uwagi o języku pism księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca*, [w:] *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, Warszawa 1989, s. 173-177; K. Szamryk, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część I: wokalizm)*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2010, nr 10, s. 299-318; tenże, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część II: konsonantyzm)*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2011, nr 11, s. 237-255; tenże, *Stylistyczne wykładniki obiektywizmu i przejawy subiektywizmu w pracy „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej*

Zapewne dla badań językoznawczych, a zwłaszcza historycznojęzykowych czy dialektologicznych, niemałe utrudnienie stanowił brak zachowanych rękopisów dzieł naukowych Krzysztofa Kluka. Irena Maryniakowa – inicjatorka badań nad idiolektem Kluka – pisała: „Nie zachowały się manuskrypty dzieł księdza Kluka, nie możemy więc z całą pewnością wiedzieć, jak brzmiał pierwotny tekst. Istnieje wszak liczący 370 stron rękopis kazań spisywanych przez Kluka w latach 1782-1784 (...) Niemniej manuskrypt kazań jest bezpośrednim świadectwem tego, jak mówił i pisał Kluk”⁵.

Kwerendy licznych archiwów i bibliotek z czasem wykazały, że z materiałów rękopiśmiennych po Kluku zostało jeszcze kilka mniejszych lub większych stronic i notatek⁶. Wójcik, mając więc na uwadze już wszystkie dotychczasowe odkrycia, podsumowywał: „Już dziś można określić szacunkowo, że zachowało się – łącznie z konspektem kazań – kilkaset kart zapisów tekstów kościelnych. Z pewnością znajdują się kolejne”⁷.

Optymistyczne przewidywania doświadczonego badacza o istnieniu kolejnych rękopiśmiennych materiałów księdza Kluka okazały się zaskakująco trafne. Przeglądając bowiem katalogi Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, natrafiłem na pracę, która może być uważana za rękopis *Roślin potrzebnych, pożytecznych i wygodnych...* (1777 r.) Krzysztofa Kluka.

Uważany dotychczas za zaginiony lub zniszczony rękopis *Roślin potrzebnych...* został zlokalizowany przeze mnie w postaci dokumentu elektronicznego w *Katalogu elektronicznym zasobów cyfrowych* Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (<http://bazy.oss.wroc.pl/kzc/index2.php>)⁸, w którym znalazł się jako fragment zeskanowanego zbioru rękopisów Biblioteki Baworowskich⁹, obecnie przechowywanego we Lwowskiej Naukowej Bibliotece im. W. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Obecnie dostęp do rękopisu można uzyskać z dowolnego komputera przez łącza internetowe.

---

i dziś, red. U. Sokolska, Białystok 2011, s. 343-352; tenże, *Zmiany językowe w zakresie fonetyki i fleksji trzech wydań pracy „O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach” Krzysztofa Kluka*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2012, nr 12, s. 257-273; tenże, *Dialektyzmy w kazaniach ks. Krzysztofa Kluka oraz w mowie mieszkańców Ciechanowca i okolic*, „LingVaria” 2014, nr 1(17)72014, s. 249-256; D. Rembiszewska, *Leksyka związana z realiami wiejskimi w pracy Krzysztofa Kluka „O roślinach”*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” 2009, t. V, z. 2, s. 141-149.

⁵ I. Maryniakowa, *Uwagi o języku pism księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca*, w: *Studia językowe z Białostoczczyzny. Onomastyka i historia języka*, Warszawa 1989, s. 176. Szczegółowe badania rękopisu kazań ks. Kluka wykazały, że dokument nie jest manuskrytem Kluka, ale kopią wykonaną przez nieznaną osobę na początku XIX wieku (zob. komputeropis rozprawy doktorskiej K. Szamryka, *Język rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka*, Białystok 2014).

⁶ Zob. Z. Wójcik, dz. cyt., s. 215-247.

⁷ Tamże, s. 263.

⁸ K. Kluk, *Roślin osobliwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach*, sygnatura płyty: DE-15194, sygnatura oryginału: 354.

⁹ Zespół 4 (Zbiór rękopisów Biblioteki Baworowskich), Dział I (Inwentarz rękopisów Baworowskich).

Pokrótce tylko warto przypomnieć, że Biblioteka Baworowskich jest dziełem życia hrabiego Wiktora Baworowskiego (1826-1894), tłumacza, kolekcjonera i bibliofila, który z wielkim zapałem zbierał w kraju i zagranicą cenne i rzadkie książki (*PSB*). Hrabia Baworowski gromadził źródła historyczne, zabytki polskiego piśmiennictwa, rękopisy, druki, dyplomy, często kupując nie tylko pojedyncze egzemplarze, ale i całe biblioteki, kolekcje lub też ich cenne części. Dzięki ogromnej pasji Baworowskiego w XIX wieku powstała jedna z ważniejszych kolekcji bibliotecznych Lwowa, w której znalazły się m.in. takie zabytki historyczne, jak: *Rocznik świętokrzyski* (XV w.), *Annales Dlugossii*, *Interregnum Sigismundi Augusti*, *Listy i mowy Orzechowskiego* (XVI w.), *Zbiór aktów i listów Zygmunta I* (XVI w.), korespondencja A. Naruszewicza z królem St. Augustem, listy Jana Zamoyckiego, W. Kochowskiego *Chrystus cierpiący i ogród paniński* (podobno autograf), P. Kochanowskiego *Gotfred albo Jerozolima wyzwolona*, tłumaczenie P. Kochanowskiego *Orlanda Szalonego*, listy Ossolińskich z lat 1733-1760. Przytoczone zabytki stanowią jedynie niewielki ułamek tego, co rzeczywiście znajdowało się w bibliotece hrabiego Baworowskiego. Wiadomo bowiem, że przekazany wraz z majątkiem księgozbiór, który stał się podstawą ufundowanej biblioteki w 1900 roku liczył sobie: 15571 druków, 113 muzykaliów, 1080 rękopisów, 110 dyplomów¹⁰.

Na podstawie dostępnych informacji trudno nawet budować hipotezy, w jaki sposób rękopis *Roślin potrzebnych* trafił do Biblioteki Baworowskich. Całkiem prawdopodobne wydaje się jednak, że mógł zostać zakupiony przez Baworowskiego wraz z innymi kolekcjami. Na tym etapie badań jednak kwestię historii manuskryptu skłonny jestem uznać za sprawę drugorzędą, ważniejszym bowiem problemem wydaje się ustalenie, czy rzeczywiście mamy do czynienia z autografem poradnika Krzysztofa Kluka. Na opisywanej pracy nie widnieje nazwisko autora, a więc nie mamy do czynienia ze świadectwem nominalnego autorstwa. Jedynie na dole strony tytułowej dopisano ołówkiem *AO K Kluk Autograf*, a na ostatniej stronie, również ołówkiem i tym samym charakterem pisma: *Rkps. str. 354 K. I-II; str. 144*. Nie wiadomo, kto ów dopisek uczynił. Najprawdopodobniej jest to adnotacja któregoś z bibliotekarzy. Tym samym charakterem pisma i także ołówkiem dopisano bowiem numer rękopisu: *Nr. 354 VIII A 21*, co wskazuje, że obie notatki dokonano przy katalogowaniu zbioru. Raczej więc nie zrobił tego sam W. Baworowski, gdyż z relacji Wojciecha Kętrzyńskiego wiemy, że rękopiśmienne zbiory hrabiego, nawet na początku lat 90. XIX stulecia, a więc zaledwie na kilka lat przed śmiercią hr. Baworowskiego, nie były jeszcze uporządkowane i opisane¹¹.

Osiemnastowieczny rękopis skłania do postawienia wielu pytań. Jednym z najważniejszych, zwłaszcza z punktu widzenia tekstologa, jest ustalenie czy tekst rękopisu, na którym przecież nie widnieje nazwisko Krzysztofa Kluka, jest rzeczywiście autografem, a więc rękopisem autorskim. Z pewnością nie mamy do

¹⁰ R. Kotula, *Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego*, w: *Publiczne biblioteki lwowskie. Zarys dziejów*, red. L. Bernacki, Warszawa 1926, s. 49-50.

¹¹ W. Kętrzyński, *Biblioteka Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*, „Teki Konserwatorska” 1892, nr 1, s. 40-42.

czynienia w całości z autografem Kluka, gdyż już na pierwszy rzut oka widać, że tekst nie został napisany od początku do końca jednakowym charakterem pisma. Dokładna analiza pozwoliła zauważyć, że spod ręki skryptora 1 (S1) wyszła większa część rękopisu, obejmująca strony stronę tytułową, 1²,¹² 1-25, pierwszą część strony 26, 33-41, fragment strony 42, 48-142. Skryptor 2 (S2) z kolei przepisał strony: 26-32, 42-48. W sumie więc S1 wykonał 90% rękopisu, a S2 10%.

W płaszczyźnie grafologicznej skryptorów różni także częstość używania długiego *s* (*/*), *oty*, różne sposoby oznaczania przenoszenia wyrazów (S1 używa w tym celu dwukropka, S2 myślnika). Ponadto widać też pewne rozbieżności graficzno-fonetyczne, świadczące o różnej wymowie piszących. Język S1 charakteryzuje bardzo częste występowanie zapisu grupy *ej* jako *ę*, na przykład: *naymniejsza* 10, *czyscięsze* 22, *podłęszych* 51, zwłaszcza konsekwentna pisownia *miejsce* 13, 23, 38, 40, 41 *miejsca* 1, 2, 10, 16, 18, czy równie częste zapisy wygłosowej grupy *ki* jako *kj* w wygłosie: *galkj* 5, *roweczkj* 6, *gałqzkj* 9, *skoczkj* 10 lub jako *ky*, na przykład: *krzaky* 2, *roweczky* 6, *siarky* 8¹³, które poświadczają twardą wymowę *k* przed *i*, właściwą m.in. dialektom mazowieckim. Tego typu przykładów nie znajdziemy we fragmentach przepisanych przez S2. Mimo znacznie mniejszej partii tekstu, można zauważyć, że S2 cechuje konsekwentna pisownia wyrazu *miejsce* jako *mieysce* (10 przykładów) w mianowniku oraz w przypadkach zależnych, a także brak zapisów wygłosowej grupy *ki* jako *ky/kj*.

Już zatem wiadomo, że na pewno nie mamy do czynienia w całości z autografem ciechanowieckiego proboszcza – pozostaje jednak pytanie, czy którymś ze skryptorów był sam Krzysztof Kluk?

Niestety porównanie fragmentów tekstu rękopisu *Roślin potrzebnych* S1 i S2 z odręcną notatką z roku 1772, w której ks. Kluk potwierdza otrzymanie dziesięciny ze wsi Malec¹⁴ nie rozwiewa naszych wątpliwości. Partie S1 rękopisu *Roślin potrzebnych* napisane zostały bowiem pismem kursywnym, co prawda czytelnym, ale niezbyt starannym. Widać, że piszącemu zależało przede wszystkim na szybkości, a nie estetyce zapisu. Natomiast wspomniana notatka pisana jest pismem dość starannym, kaligraficznym. Podobnie rzecz się ma z listem Krzysztofa Kluka z 1787 roku do Marcina Poczobuta, rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie¹⁵ oraz z księgą zmarłych parafii w Ciechanowcu¹⁶. Dokumenty te różnią się wynikającym z szybkości pisania i sposobu prowadzenia liter duktem, a ich porównanie z partią *Roślin potrzebnych* napisaną przez S2 nie pozwala ani potwierdzić, ani wykluczyć, czy jest to ta sama ręka.

¹² Między stroną tytułową a właściwą, już numerowaną partią tekstu, znajdują się strony nienumerowane, które oznaczam symbolem τ .

¹³ W niniejszym tekście jedynie sygnalizuję omawiane zagadnienie, gdyż dokładna analiza płaszczyzny graficzno-fonetycznej rękopisu, ze szczególnym uwzględnieniem cech dialektalnych, będzie przedmiotem osobnego artykułu.

¹⁴ Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu, nr inw. III/3699.

¹⁵ Biblioteka Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Dział Rękopisów, sygn. F7-1836, pierwodruk: Wójcik 2000: 78-80.

¹⁶ *Księga zmarłych par. Ciechanowiec z lat 1770-1798*, Archiwum Parafii Ciechanowiec, Sygn. I/D/1.

Pewną wskazówką w badaniach nad rękopisem *Roślin potrzebnych* może być partia tekstu napisana przez drugiego skryptora. Analiza grafologiczna pozwoliła zauważyć, że ręką S2 napisano *Inwentarz Kościoła Ciechanowieckiego z roku 1770*¹⁷. Niestety, w tym przypadku również nie wiemy, kto był autorem tego inwentarza. Brakuje bowiem pierwszych czterech stron dokumentu, na których musiała znajdować się ta informacja. I mimo, że przy katalogowaniu zbioru dołączono notatkę, że inwentarz został „sporządzony najprawdopodobniej (podkreślenie – K. Sz.) przez ks. K. Kluka”, jest to raczej niemożliwe. Autorstwo Kluka wyklucza bowiem zarówno charakter pisma, jak i wewnętrzna krytyka tekstu. W inwentarzu spisany przy przejmowaniu przez Kluka probostwa parafii w Ciechanowcu, znajduje się sporządzony po łacinie krótki biogram ks. Kluka, w którym pozostawiono wolne miejsce na wpisanie dokładnych dat, takich jak na przykład rok otrzymania przez Kluka święceń kapłańskich. W tekście figuruje tylko *Anno 176*¹⁸, co wskazuje, że osoba spisująca dokument nie wiedziała, że Kluk otrzymał święcenia kapłańskie w roku 1763, choć względnie orientowała się w biografii ciechanowieckiego przyrodnika¹⁹.

Z artykułu Eugeniusza Borowskiego wiemy jednak, że po śmierci Kaspra Kokoszki do spisania inwentarza kościoła i plebanii ciechanowieckiej powołani zostali ks. Kluk oraz ks. Jan Czarnocki, kanonik brzeski, dziekan drohicki, proboszcz z Granego²⁰. Inwentarz ten sporządzony został z datą 11 sierpnia 1770 roku²¹, a więc dokładnie miesiąc później od inwentarza z lipca 1770 roku. Na tym etapie trudno jednak orzec, spod czyjego pióra wyszły oba dokumenty – raczej nie spod ręki ks. Kluka. Być może sporządził je Czarnocki, choć wcale nie musiało tak być. Mogła być to przecież inna osoba z otoczenia księdza Kluka²², a inwentarze zostały jedynie podpisane przez Kluka i Czarnockiego.

Jedno wydaje się jednak pewne – skryptorem 2 była osoba z bliskiego otoczenia księdza Kluka. Jeśli uwzględnimy do tego, że język pisma S1 nosi pewne ce-

---

¹⁷ *Inwentarz Kościoła Ciechanowieckiego sporządzony najprawdopodobniej przez ks. K. Kluka brak pierwszych czterech stron. Zawiera dane o Ks. K. Kluku około roku 11 VII 1770.* Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, sygnatura III/7/2.

¹⁸ Z wolnym miejscem, pozostawionym najprawdopodobniej przez skryptora w celu późniejszego uzupełnienia daty.

¹⁹ Jako skryptora 2 wykluczyć należy również wikarego ciechanowieckiej parafii, ks. Grzegorza Koca. W jego biogramie zupełnie pozostawiono wolne miejsca na wpisanie dat.

²⁰ E. Borowski, *Znane i nieznanne źródła dotyczące ks. Jana Krzysztofa Kluka w zasobach Archiwum Diecezjalnego w Drohiczynie*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, Warszawa 2000, R. IX, z. 1 (17), s. 23.

²¹ Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, sygnatura III/1/3. Niestety w czasie mojej kwerendy w ADD nie miałem możliwości, aby obejrzeć inwentarz z 11.08.1770 r. (sygn. III/1/3). Pracownicy archiwum nie mogli bowiem odnaleźć tego dokumentu, tłumacząc się, że najprawdopodobniej został gdzieś przeniesiony.

²² Ponieważ skryptorem 2 jest osoba z bliskiego otoczenia Kluka, wyklucza to raczej możliwość, że mamy do czynienia z rękopisem wykonanym na podstawie druku. Co prawda pierwszy tom *Roślin potrzebnych* cieszył się tak wielką popularnością, że jego nakład został wyczerpany w ciągu kilku miesięcy, a przez co zaszła konieczność wydrukowania II edycji dzieła jeszcze w tym samym 1777 roku (Brzęk 1977: 60-61).

chy dialektu mazowieckiego, to nie można wykluczyć, że tekst napisany przez skryptora 1 mógł wyjść spod ręki samego Krzysztofa Kluka²³. Zaznaczam jednak, że jest to kwestia otwarta. Na tym etapie badań ważniejsze wydaje się jednak to, że powyżej przywołane przesłanki pozwalają nam stwierdzić, że w przypadku opisywanego rękopisu pierwszej pracy przyrodniczej ks. Kluka mamy do czynienia z przekazem autentycznym, przy czym przez termin *autentyczność przekazu* rozumiem udział autora w zredagowaniu tekstu w jakikolwiek sposób. Tekst autentyczny w takim znaczeniu może więc być autografem (rękopisem autorskim), kopią skontrolowaną przez autora lub drukiem za życia autora dokonany pod jego kontrolą²⁴.

W analizowanym przypadku albo więc mamy do czynienia w zasadniczej części z autografem, albo z rękopisem skontrolowanym przez autora. Warto przy tym zauważyć, że badany tekst został w całości sprawdzony, gdyż nosi – aczkolwiek niewielkie tylko – znamiona poprawek językowych. Poprawki te w tekście polegają w zasadzie na drobnych redakcjach językowych, na przykład: zamianie *roszczepienie* na *roszczepienie* 20, *podłuko* na *potłuko* 69, *paznogciu* na *paznokciu* 82, *łagi* na *łaki* 82, *czostku* na *czosnku* 99 i na poprawieniu numeracji akapitów (s. 38-39, 48, 62).

Podsumowując powyższe rozważania, skłonny jestem przyjąć, że rękopis *Roślin potrzebnych* z Biblioteki Baworowskich we Lwowie jest autentycznym, najprawdopodobniej skontrolowanym przez Kluka rękopisem pierwszej pracy przyrodniczej podlaskiego botanika. Podkreślić przy tym należy rolę skryptora 2 – osoby z bliskiego otoczenia księdza Kluka. Jednak ze względu na niedostateczność i nieodpowiedniość dostępnego materiału porównawczego moje wnioski są w dużej mierze hipotetyczne, a rękopis wymaga dalszych, z pewnością interdyscyplinarnych badań m.in. historyków, paleografów oraz językoznawców. Na tym etapie pracy kluczowa może okazać się kwestia zweryfikowania skryptora 2.

W przypadku niedysponowania innymi materiałami zewnętrznymi, najwłaściwszym sposobem, który może doprowadzić do filiacji teksów (wskazania zależności), jest kolacjonowanie rękopisu i druku, czyli szczegółowe porównywanie, podejmowane w celu odnotowania różnic²⁵. Badany przeze mnie rękopis *Roślin potrzebnych* (R) zestawiam więc z pierwodrukiem tego dzieła z roku 1777 (W), które ukazało się w Warszawie nakładem Drukarni Pijarów²⁶. Zauważone rozbież-

²³ Na sesji naukowej *Podlasie rodu Ciecierskich*, zorganizowanej 10 października 2014 r. przez Towarzystwo Naukowe Societas Scientiarum Klukoviana et Jablonoviana oraz Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu im. Krzysztofa Kluka, wygłosiłem komunikat *Odnaleziony rękopis „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*. Głos w dyskusji nad rękopisem zabrał prof. Z. Wójcik, który stwierdził, że jego zdaniem charakter pisma skryptora 1 oraz kaligraficzne pismo na okładce rękopisu przypominają pismo ks. Krzysztofa Kluka.

²⁴ K. Górski, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa 1978, s. 53.

²⁵ R. Loth, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa 2006, s. 89.

²⁶ K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 1: *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1777.

ności w obu tekstach pozwolą na wyciągnięcie wniosków zarówno o samym rękopisie, jak i o sposobie powstawania wersji drukowanej pierwszego dzieła przyrodniczego ks. Kluka. W swoim artykule ograniczam się tylko do wskazania przykładowych różnic.

Pierwsza z nich dotyczy innej kolejność wyrazów w tytule R: *Roślin pożytecznych, potrzebnych, wygodnych...* i W: *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych...*, co zdradza, że najprawdopodobniej tytuł został zmieniony na późniejszym etapie. Podobnie w rękopisie brakuje informacji, że mamy do czynienia z tomem I o podtytule: *O roślinach, ich utrzymaniu, rozmnożeniu i zażyciu. Tom I* (W). Odnaleziony rękopis potwierdza więc, że Kluk początkowo wcale nie myślał o napisaniu pracy wielotomowej, co zresztą wprost wyraził we wstępie do drugiego tomu *Roślin potrzebnych*: „Po skończonym piśmie o ogrodach i roślinach ogrodowych, które same tylko być miało, myśl mi przyszła, abym dla powinowadztwa rzeczy ciągnął dalej, pisząc o lasach i roślinach dzikich; o roli i roślinach rolniczych; ta myśl podała mi pochop do podziału na trzy tomy”²⁷.

Porównanie objętości dzieł pozwala zauważyć, że rękopis jest pracą niemal o połowę krótszą niż druk. Zrozumiałe więc, że brakuje w nim kilku- lub kilkunastostronicowych fragmentów, a nawet wręcz całych rozdziałów. Między innymi nie znajdziemy ani wstępu *Do czytelnika* (W: strony nienumerowane), ani *Części I*, zatytułowanej *Nauki przyrodzone o roślinach* (W: 1-39), która miała charakter teoretycznonaukowego wprowadzenia do dzieła, a tym samym odbiegała nieco od pozostałej, praktycznonaukowej części pracy²⁸. Wprowadzenie takiego wstępu autor uzasadniał następująco: „Kolo Roślin w Ogrodzie chodzącemu, nie tylko przyzwoita, ale i potrzebna rzecz iest, mieć przynajmniej iakążkolwiek wiadomość nauki o nich przyrodzoney (...) czynność zaś umiętna, bez wiadomości nauk, y uwag przyrodzonych, na których zasadzać się powinna, być nie może” (W: 1).

Rękopis jest pracą uboższą niż pierwodruk – zarówno pod względem treści, jak i struktury. Jednak sposób podziału tekstu na części i rozdziały, a także ich oznaczenia, dostarczają kilku informacji co do tego, jak kształtował się na pewnych etapach pomysł rozwoju dzieła. Oprócz bowiem wspomnianej już teoretycznej *Części I*, w poradniku brakuje również *Części V O Kwiatkach i Ziołach, dla ozdoby Ogrodow* (W: 249-328). Można więc wnioskować, że dzieło w pierwotnym zamiarze planowane było jako wybitnie pragmatyczne, a wszelkie zawarte w nim informacje miały służyć udoskonaleniu tych aspektów pracy rolniczej, które przekładały się na zwiększenie możliwości uprawy zbóż, warzyw i owoców.

Widocznego wyodrębnienia nie ma w rękopisie również *Części II O ogrodzie w powszechności*, ale za to *Części III O drzewach owocowych* (W: 93-191), która

²⁷ K. Kluk, *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 2: *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1778, s. 5.

²⁸ Szamryk, *Stylistyczne wykładniki obiektywizmu i przejawy subiektywizmu w pracy „Roślin potrzebnych” Krzysztofa Kluka*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. U. Sokólska, Białystok 2011, s. 345.

w R nosi nazwę *Przepisy chodzenia koło Drzew Owocowych* (R: 12-78), choć nie ma bezpośredniego wskazania jako osobny rozdział, to jednak w R zasygnalizowana jest nową numeracją akapitów. W rękopisie wyraźnie wyróżniono dopiero *Część IV ułatwiająca sposoby Robot Potrzebnych około Roślin Kuchennych* (R: 79-126), która w druku zatytułowano jako *Część IV O roślinach kuchennych* (W: 192-250), a także przydatek *Kalendarz albo Przypomnienia robot Rocznych w ogrodach* (R: 127-142), w druku nazwany: *Kalendarz Robot rocznych w Ogrodach* (W: 329-341).

Liczne, choć chyba niezbyt istotne stylistycznie zmiany wyrazowe, wprowadzono ponadto w nazewnictwie rozdziałów i poszczególnych paragrafów, na przykład: *O oczkowaniu drzewek* (R: 15) – *O Oczkowaniu* (W: 108), *O Roznym pozytkowaniu owocow* (R: 68) – *O Pożytkowaniu owocow* (W: 170), *Naczynia Ogrodowe* (R: 11) – *Naczynia do Ogroda potrzebne* (W: 83). Świadczy to raczej o szlifowaniu przez autora tekstu rękopisu i wielokrotnym przerabianiu tekstu na różnych poziomach.

Analizowane zmiany w nazewnictwie paragrafów i podtytułów, zwłaszcza części rozbudowane w rękopisie względem pierwodruku, są jednak bardzo istotne dla tekstologa. Ugruntowują one hipotezę, że badany rękopis nie jest odpisem wykonanym na podstawie druku, gdyż tekst rękopiśmienny jest w pewnych fragmentach nieco bardziej rozbudowany niż tekst wydrukowany. Gdyby bowiem przyjąć, że badany rękopis jest odpisem wykonanym na podstawie wydruku, byłoby nielogiczne, że piszący dodawał od siebie pojedyncze wyrazy, które przecież nie mają uzasadnienia merytorycznego, a jedynie stylistyczne.

Dość ciekawie przedstawia się również kwestia plansz z rysunkami, nazywanych w tekście *Tablicami z Figurami*. Mimo że do rękopisu ich nie dołączono, to w samym tekście, począwszy od rozdziału *Przepisy chodzenia koło Drzew Owocowych* (R: 12) pojawiają się odwołania, które wskazują na ich istnienie, jak chociażby w następującym fragmencie opisu: *Oberzniesz wokolo znaczną częscio kory, iezeli do zarznięcia a, b, c z wksztalcie g, iezeli zas d, e, f, w kształcie b y oczko zkorą zdeymiesz* (R: 18). Tego typu odwołania nie występują konsekwentnie, na przykład w przydatku *Naczynia do Ogroda potrzebne* znajduje się dość dokładny opis konewki wraz z odwołaniem do Tablicy IV Figury 9., którego brakuje w rękopisie (R: 12). Wydaje się więc, że pomysł ten mógł zrodzić się lub był uzupełniany w trakcie powstawania badanego rękopisu.

Podając nazwy narzędzi w rozdziale *Naczynia ogrodowe* (R: 11) Kluk właściwie nie przywołuje ich niemieckich nazw. Tylko raz odpowiednik niemiecki występuje obok polskiego – pisząc o motyce wielkiej Kluk w nawiasie dodaje, że nazywa się to *Reut haue*. W druku niemieckie ekwiwalenty pojawiają się konsekwentnie, co autor uzasadnia następująco: „(...) aby więc łatwo każdemu przyszło w onę się opatrzyć, niemieckim wyrazam imieniem, pod którym prędczy w sklepach dopytane być mogą” (W: 83).

Zestawienie obu dokumentów pozwala zauważyć, jak kształtował się tekst również pod względem stylistycznym. W rękopisie brakuje akapitów wprowadza-

jących problematykę gospodarską w poszczególnych rozdziałach i paragrafach. I tak na przykład w paragrafie *O przypadkach i chorobach Drzewa* (R: 39) nie znajdziemy pierwszej części akapitu wprowadzającego, który dzięki zastosowaniu figury analogii ma na celu sprawić, że tekst stanie się przystępniejszy dla mniej wyrobionego czytelnika: „Jako życie wszystkich roślin, więc i drzewa, odprawuie się płynnością części płynnych, rozumiem sokow, przez twarde: tak zdrowie drzewa zawisło od części tych zdrowych pomiarkowanego płynienia, twardych nabierania. Z tego łatwo przychodzi sądzić o ich chorobach, chorob przyczynach, i sposobach ratowania” (W: 136).

Porównanie struktury rękopisu i druku *Roślin potrzebnych* pozwala zauważyć, że w rękopisie obecne są przede wszystkim elementy ściśle użytkowe, praktyczne, gospodarskie. Jest to zgodne zresztą z planowanym charakterem dzieła, a także z tym, co wiemy o samym Kluku – cenionym w czasach oświecenia naturalistcie, którego zdecydowanie najmocniejszą stroną była praktyka, a słabszą przygotowanie teoretyczne²⁹. Partie tekstu dotyczące kwestii teoretycznych, a także poruszające zagadnienia estetyczne ogrodnictwa, wkomponowane zostały dopiero na późniejszym, może już na końcowym, etapie powstawania dzieła, które w postaci odnalezionego rękopisu jest jeszcze mocno niedopracowane. Rodzi się więc pytanie, czy Kluk uzupełniając pierwotną wersję pracy nie kierował się czyimiś wskazówkami? Wójcik, autor najnowszej biografii ks. Krzysztofa Kluka, dopuszcza możliwość, że podlaskiemu przyrodnikowi w nadaniu poradnikowi ostatecznego kształtu mógł pomagać ktoś związany ze środowiskiem drukarskim pijarów³⁰. Czy tak mogło być – są to tylko przypuszczenia, choć w świetle badanego rękopisu wydają się one coraz bardziej prawdopodobne.

W latach 1777-1788 Krzysztof Kluk wydał 4 ogromne dzieła przyrodnicze (12 tomów liczące sobie 4454 stron formatu in 8^o³¹. W międzyczasie przygotował *Botanikę dla szkół narodowych* (wyd. 1785) oraz podręcznik do zoologii (wyd. 1789). I dodać tylko należy, że praca naukowa stanowiła dla Kluka zajęcie dodatkowe, gdyż jego podstawowe źródłem utrzymania była posługa proboszcza parafii w Ciechanowcu. Odnaleziony rękopis rzuca jednak nowe światło na działalność naukową Kluka – ksiądz przyrodnik najprawdopodobniej miał pomocników – a całą pewnością przynajmniej jednego – którzy wnieśli wkład w pomoc przy przepisywaniu, a być może także i tworzeniu poradników. W pewien sposób tłumaczy to, jak Kluk przyspieszał i usprawniał swoją pracę.

Przechowywany w Bibliotece Baworowskich we Lwowie rękopis *Roślin potrzebnych* Krzysztofa Kluka jest dokumentem ciekawym, który z pewnością wymaga dalszych, szczegółowych badań. Rzuca bowiem nowe światło na postać i warsztat pracy Krzysztofa Kluka, przy czym na tym etapie przynosi raczej więcej pytań i hipotez niż odpowiedzi. Pytania te dotyczą nie tylko samego Kluka, ale również jego współpracowników i osób z najbliższego otoczenia. Na razie przyjąć

²⁹ G. Brzęk, *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*, Lublin 1977, s. 150-151.

³⁰ Z. Wójcik, *Krzysztof Kluk*, dz. cyt., s. 106.

³¹ G. Brzęk, dz. cyt., s. 59.

można, że mamy do czynienia z tekstem autentycznym, najprawdopodobniej w znacznej części autografem, który stanowić może jedną z pierwszych, mocno jeszcze niedopracowanych wersji poradnika *Roślin potrzebnych*, a między badanym rękopisem jego drukowaną edycją musiała istnieć przynajmniej jeszcze jedna wersja tekstu. Szczegółowa analiza i porównanie tekstu rękopisu z pierwodrukiem pozwoliłoby precyzyjnie wykazać, jak krok po kroku powstawał niezwykle popularny w czasach oświecenia poradnik o roślinach, który przecież w dużej mierze stał się też podstawą pierwszego, napisanego w języku polskim, podręcznika do nauki botaniki.

Bibliografia

Źródła:

- Inwentarz kościoła ciechanowieckiego, sporządzony przez ks. J. [Krzysztofa – przyp. K.Sz.] Kluka 11 sierpnia 1770 roku*, Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, sygnatura III/I/3, przedruk E. Borowski 2000: 34-36.
- Inwentarz Kościoła Ciechanowieckiego sporządzony najprawdopodobniej przez ks. K. Kluka brak pierwszych czterech stron. Zawiera dane o Ks. K. Kluku około roku 11 VII 1770*. Archiwum Diecezji Drohiczyńskiej, sygnatura III/7/2.
- Kluk K., *List Krzysztofa Kluka do Marcina Poczobuta, rektora Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie (1787 r.)*, Biblioteka Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, Dział Rękopisów, sygn. F7-1836, pierwodruk: Wójcik 2000: 78-80.
- Kluk K., *Odręczna notatka ks. Kluka z roku 1772*, Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu, nr inw. II-I/3699.
- W: Kluk K., *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 1: *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1777.
- Kluk K., *Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 2, *O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach*, Warszawa 1778.
- R: Kluk K., *Roślin osobliwie krajowych... utrzymanie, rozmnażanie... z figurami. 1777. I kalendarz robót rocznych w ogrodach, Katalog elektroniczny zasobów cyfrowych Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, sygnatura płyty: DE-15194, sygnatura oryginału: 354.
- Księga zmarłych par. Ciechanowiec z lat 1770-1798*, Archiwum Parafii Ciechanowiec, Sygn. I/D/1.

Literatura:

- Borowski E., 2000, *Znane i nieznanne źródła dotyczące ks. Jana Krzysztofa Kluka w zasobach Archiwum Diecezjalnego w Drohiczyźnie*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, Warszawa, R. IX, z. 1 (17), s. 21-46.
- Brzęk G., 1977, *Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*, wyd. II, Lublin.
- Górski K., 1978, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa.
- Kętrzyński W., 1892, *Biblioteka Wiktora hr. Baworowskiego we Lwowie*, „Tekka Konserwatorska”, nr 1, 1892, s. 40-48.
- Kotula R., 1926, *Biblioteka Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego*, [w:] *Publiczne biblioteki lwowskie. Zarys dziejów*, red. L. Bernackiego, Warszawa 1926, s. 43-52.
- Loth R., 2006, *Podstawowe pojęcia i problemy tekstologii i edytorstwa naukowego*, Warszawa.

- Maryniakowa I., 1989, *Uwagi o języku pism księdza Krzysztofa Kluka – przyrodnika z Ciechanowca*, [w:] *Studia językowe z Białostocczyzny. Onomastyka i historia języka*, Warszawa, s. 173-177.
- PSB: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków, 1935.
- Rembiszewska D., 2009, *Leksyka związana z realiami wiejskimi w pracy Krzysztofa Kluka „O roślinach”*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny”, t. V, z. 2, s. 141-149.
- Szamryk K., 2010, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część I: wokalizm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 10, s. 299-318.
- Szamryk K., 2011a, *Fonetyka rękopiśmiennych kazań Krzysztofa Kluka na tle ogólnopolskiej normy językowej drugiej połowy XVIII wieku (część II: konsonantyzm)*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 11, s. 237-255.
- Szamryk K., 2011b, *Stylistyczne wykładniki obiektywizmu i przejawy subiektywizmu w pracy Roślin potrzebnych Krzysztofa Kluka*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. U. Sokólska, Białystok, s. 343-352.
- Szamryk K., 2012, *Zmiany językowe w zakresie fonetyki i fleksji trzech wydań pracy „O drzewach, ziołach ogrodowych i ogrodach” Krzysztofa Kluka*, „Białostockie Archiwum Językowe”, nr 12, s. 257-273.
- Szamryk K., 2014, *Dialektyzmy w kazaniach ks. Krzysztofa Kluka oraz w mowie mieszkańców Ciechanowca i okolic*, „LingVaria”, nr 1(17)/2014, s. 249-256.
- Tomaszewski N., 2000, *Dokumenty związane z ks. K. Klukiem w zbiorach Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu oraz ich wykorzystanie*, „Studia Łomżyńskie”, t. XI, s. 290-296.
- Tomaszewski N., Wołk A., Wójcik Z., 2011, *Pokłosie sesji naukowej „Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę”*, [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, Ciechanowiec, s. 319-324.
- Wójcik Z., 2000, *Miscellanea Klukowskie*, „Analecta. Studia i materiały z dziejów nauki”, Warszawa, R. IX, z. 1 (17), s. 71-104.
- Wójcik Z., 2011, *Nowa biografia ks. Jana Krzysztofa Kluka, proboszcza ciechanowieckiego*, [w:] *Anna ks. Jabłonowska i ks. Krzysztof Kluk – ludzie, którzy wyprzedzili swoją epokę*, Ciechanowiec, s. 253-264.
- Wójcik Z., 2012, *Ksiądz Jan Krzysztof Kluk – pisarz i uczonec*, Ciechanowiec.

LVIV MANUSCRIPT ROŚLIN POTRZEBNYCH BY KRZYSZTOF KLUK

The article concerns the manuscript *Roślin potrzebnych* by Krzysztof Kluk (1739-1796), which was discovered at the Baworowscy Library in Lviv. Krzysztof Kluk was a priest, a natural science researcher, and a member of the Commission of National Education. One of his manuscripts which for years had been considered missing, now appears to have been recovered.

The author of this article assumes that the manuscript must have been written by two original authors. One of them was most probably Kluk himself, while the other may have been one of Kluk's associates.

The second part of this article collates the manuscript and the first edition of “*Roślin potrzebnych*” (ed. 1777). The study shows that the manuscript is certainly not a copy of the first edition and that it indeed is the script of Kluk's book. It also presents the changing process of writing “*Roślin potrzebnych*”.